

Turek, Waldemar Jan

Idea przebóstwienia człowieka we współczesnych opracowaniach patrystycznych

---

Studia Płockie 32, 51-61

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Waldemar Jan Turek

IDEA PRZEBÓSTWIENIA CZŁOWIEKA WE WSPÓŁCZESNYCH OPRACOWANIACH PATRYSTYCZNYCH

Człowiek od początku swojego istnienia cieszył się szczególnym miejscem, jakie Stworzyciel zarezerwował mu w hierachii stworzeń. Charakterystyczny jest pod tym względem opis zamieszczony na pierwszych stronach Pisma Świętego ukazujący człowieka w dialogu z Bogiem i upoważnionego do tego, by nadać imiona stworzonym istotom: „Ulepiwszy z gliny wszelkie zwierzęta lądowe i wszelkie ptaki powietrzne, Pan Bóg przyprowadził je do mężczyzny, aby przekonać się, jaką on da im nazwę. (...) I tak mężczyzna dał nazwy wszelkiemu bydłu, ptakom powietrznym i wszelkiemu zwierzęciu polnemu” (Rdz 2,19-20). Być może już wtedy człowiek, zaproszony do tej szczególnej współpracy z Bogiem, pytał samego siebie: „Kim rzeczywiście jestem? Jakie jest moje ostateczne przeznaczenie?”

Można zastanawiać się – trochę w sposób retoryczny – czy już ten pierwszy człowiek miał świadomość owego szczególnego miejsca i wyjątkowej roli, jaką Stworzyciel wyznaczył mu w dziejach wszechświata? Czy raczej – co wydaje się bardziej prawdopodobne – odczytywał je w miarę jak w ciągu wieków uczył się wielu rzeczy, odkrywał nowe rzeczywistości, nabierał doświadczenia i pogłębiał wiedzę o świecie, a przede wszystkim o samym sobie.

Kwestie te stawały się tym bardziej ciekawe, że ta sama Księga Rodzaju nie ogranicza się jedynie do ukazania szczególnej godności człowieka w jego relacji do innych stworzeń, ale też prezentuje wyjątkowe jego miejsce w odniesieniu do samego Boga. Natchniony autor opisując Boga, który stwarza człowieka, podkreśla trzykrotnie fakt, że zostaje on stworzony na obraz samego Boga: „A wreszcie rzekł Bóg: «Uczyńmy człowieka na Nasz obraz, podobnego Nam. Niech panuje nad rybami morskimi, nad ptactwem powietrznym, nad bydłem, nad ziemią i nad wszystkimi zwierzętami pełzającymi po ziemi!». Stworzył więc Bóg człowieka na swój obraz, na obraz Boży go stworzył: stworzył mężczyznę i niewiastę” (Rdz 1,26-27).

Przytoczone słowa Pisma Świętego należały i ciągle należą do tych tekstów biblijnych, którym poświęca się szczególnie dużo uwagi, dokonuje się ich różnych interpretacji, używa się ich przy omawianiu wielu tematów antropologicznych i teologicznych. Jest rzeczą charakterystyczną, że wyjątkowe zainteresowanie tekstem Rdz 1,26-27 dostrzega się już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, w dziełach pisarzy okresu patrystycznego. Co więcej, to właśnie już wtedy zaczęto posługiwać się tym opisem przy opracowywaniu i ciągłym wzbogacaniu tzw. idei przeobstwienia człowieka. Chodzi w niej o ukazanie i wyjaśnienie, w jaki sposób Bóg, Stworzyciel i Zbawiciel, przeobstwia ograniczony, grzeszny i śmiertelny byt, jakim jest człowiek. Temat ten doczekał się wielu opracowań w XX w., których autorzy sięgali niejednokrotnie do dzieł pisarzy okresu patrystycznego, znajdując w nich ciągle aktualne interpretacje. Przyglądając się obecnie opublikowanym studiom, będziemy pytać przede wszystkim o różne podejścia w odniesieniu do tematu przeobstwienia, o różnice i podobieństwa ukazywane między religią pogańską i chrześcijańską, o różne definicje i określenia, wreszcie o ukazywanie aktualności tematu dla współczesnego chrześcijanina.

1. Gross, Dalmais i Bardy

J. Gross podjął się w 1938 r. opracowania w sposób kompleksowy zagadnienia przeobstwienia człowieka, które odnajdujemy w pismach autorów greckich okresu patrystycznego¹. W pierwszej części opracowania zwrócił uwagę na niektóre aspekty tematu podjęte i opisane w literaturze i filozofii starożytnej Grecji². Gross wychodzi z założenia, że chrześcijańscy pisarze pierwszych wieków, odznaczający się typową dla świeżo nawróconych ludzi entuzjastyczną wiarą, byli jednocześnie dziećmi swojego czasu i swojego środowiska; ono zaś zaoferowało im wykształcenie i kulturę opartą na dziełach starożytnych autorów greckich. W tych zaś Gross dostrzega i analizuje różne aspekty idei, wedle której człowiek może upodabniać się, w rozmaity zresztą sposób, do bóstwa. Głównych jednak inspiracji idei przeobstwienia człowieka autor książki szuka w Piśmie Świętym, zwłaszcza zaś w Nowym Testamencie, opisującym dzieło Syna Bożego, który stał się Bratem wszystkich ludzi, aby ich zbawić, pojednał ich ze swoim Ojcem, Ten z kolei adoptował ich jako swoje dzieci³.

Analizując ideę przeobstwienia człowieka w greckich pismach patrystycznych, Gross poddaje dokładnej analizie odnośne teksty, analizuje charakterystyczne terminy, bierze pod uwagę kontekst filoficzo-teologiczny. Studium przeprowa-

¹ Zob. J. Gross, *La divinisation du chrétien d'après les Pères Grecs. Contribution historique à la doctrine de la grâce*, Paris 1938.

² Warto w tym miejscu zasygnalizować istnienie nowego opracowania w języku polskim dotyczącego niektórych aspektów tego zagadnienia; zob. W. Lengauer, *Człowiek a bogowie. Kontakty z bóstwem w wierzeniach greckich (= Xenia Posnaniensia. Series altera, 18)*, Poznań 2003.

³ J. Gross, *La divinisation*, dz. cyt., s. 95: „Le Fils de Dieu s'est fait le frère des hommes afin de les sauver. A cet effet, il les réconcilie avec son Père, qui, dès lors, les adopte comme fils”.

dzone z dużą dokładnością, oparte na źródłowych tekstach, zbyt słabo – jak się wydaje – akcentuje rolę konkretnych tekstów biblijnych, których egzegeza stanowiła dla Ojców Kościoła podstawowy element teologicznych poszukiwań. Praca Grossa stała się, z jednej strony, impulsem do dalszych analiz tematu przebóstwienia, z drugiej – wytworzyła, przynajmniej w jakiejś mierze, przekonanie jakoby zagadnienie to było wyłącznością autorów wczesnochrześcijańskiego języka greckiego.

W latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku hasło „Przebóstwienie” ukazało się w *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*⁴. I.-H. Dalmais i G. Bardy stwierdzają, że choć słownictwo typowe dla przebóstwienia jest obce autorom biblijnym, zatroskanym o zachowanie absolutu transcendencji boskiej, jest rzeczą poniekąd zadziwiającą, iż chrześcijanie pierwszych wieków wcześniej, bo już poczynając od Klemensa Aleksandryjskiego, wykazują tym tematem duże zainteresowanie, tworzą nową terminologię i omawiają różne jego elementy. Co więcej, podejmując się teologicznego opracowania zagadnienia, Dalmais i Bardy wyróżnili w nim cztery, wzajemnie uzupełniające się aspekty: stworzenie człowieka na obraz Boży (Rdz 1,26-27); adopcję synowską (Ga 3,26; 4,5 itd.); naśladowanie Boga Ojca i Chrystusa (Mt 5,44-48); udział w nieśmiertelności (1 Kor 15,51-53)⁵.

Analiza tematu przebóstwienia człowieka, któremu wzmiankowane opracowanie nadało nowy kierunek, oparty w większym stopniu na odnośnych tekstach biblijnych, przyniosła w drugiej połowie dwudziestego wieku kilka kolejnych znaczących opracowań.

2. Nellas, Studer i Panimolle

P. Nellas próbuje w swojej pracy ukazać, jaka jest natura człowieka, który trwa w relacji z Bogiem⁶. Jakie zmiany duchowe następują w człowieku, który przez grzech niszczy przyjaźń z Bogiem? Jak przebiegają jego liczne czynności psychosomatyczne w obu sytuacjach? Jaki jest sens egzystencji ludzkiej w przypadku kogoś, kto zachowuje jedność z Bogiem, a jaki w przypadku człowieka odwracającego się od swego Stworzyciela? Próbując odpowiedzieć na te i inne kwestie, autor

⁴ Mam na uwadze opracowania: I.-H. Dalmais, *Divinisation*. 2. *Patristique grecque* (= *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique*, 3), kol. 1376-1389; G. Bardy, *Divinisation*. 3. *Chez les Pères Latins*, tamże, kol. 1389-1398.

⁵ I.-H. Dalmais, *Divinisation*, dz. cyt., kol. 1376: „Le vocabulaire de la divinisation est étranger à la langue biblique, soucieuse de préserver l'absolu de la transcendance divine. L'emploi qu'en avait fait le monde grec aurait suffi à détourner les premières générations chrétiennes de son utilisation. Il faut bien plutôt s'étonner de le voir apparaître dès le début du 3e siècle avec Clément d'Alexandrie. (...) Trois thèmes principalement pouvaient trouver dans ce vocabulaire une expression commune: celui de la création de l'homme «à l'image et à la ressemblance de Dieu» (Gen 1, 26-27), celui de l'adoption filiale (Gal 3,26; 4,5 etc), celui de l'imitation de Dieu et de son Christ (Mt 5,44-48)”.

⁶ Zob. P. Nellas, *Voi siete Dei*. *Antropologia dei Padri della Chiesa* (= *Collana di teologia*, 24), (wyd. greckie, Ateny 1981), Roma 1993.

penetruje antropologię Ojców Kościoła ukazując jej aktualność dla współczesnego człowieka.

B. Studer w krótkim, choć bardzo skondensowanym, opracowaniu uzasadniał, że przeobóstwienie człowieka stanowi temat fundamentalny myśli patrystycznej, zwłaszcza greckiej. Dodawał jednocześnie, że aż do tej pory (tzn. do r. 1983) autorom zajmującym się tym zagadnieniem nie udało się uniknąć pewnych analiz zbyt jednostronnych, napisanych zresztą, przynajmniej w niektórych przypadkach, pod wpływem poglądów traktujących przeobóstwienie jako typowy przykład hellenizacji Ewangelii⁷.

Przemianie i wyniesieniu człowieka w pismach Ojców Kościoła poświęcony został jeden z tomów słownika opracowywanego pod kierunkiem A. Panimolle⁸. Tytuł książki wskazywałby na bardzo szeroką i syntetyczną rozprawę interesującego nas zagadnienia, w rzeczywistości jednak jej liczni autorzy analizują fragmenty wybranych przez siebie pisarzy okresu patrystycznego, wśród których uwzględniono m.in. Ojców Apostolskich, apologetów greckich, Tertuliana, Ireneusza, Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenesusa, Ambrożego i Augustyna. W studium – skądinąd bardzo użytecznym – nie znajdujemy jednak części syntetycznej, ani też omówienia różnic dostrzegalnych w przedstawianiu idei przeobóstwienia człowieka w myśli wschodniej i zachodniej.

Wspomniani autorzy (Gross, Dalmais-Bardy, Nellas, Studer, Panimolle) postawili sobie za cel podać w sposób sumaryczny podstawowe terminy i wyrażane przez nie treści obrazujące temat przeobóstwienia człowieka w pismach autorów okresu patrystycznego (opracowanie Grossa dotyczy, jak to już było wspomniane, jedynie myśli greckiej). W tym samym czasie powstawały opracowania zajmujące się wybranymi autorami pierwszych wieków chrześcijaństwa, których dorobek w tej dziedzinie jest – jak się wydaje – szczególnie pokaźny.

3. Wild i Larchet

W 1950 r. została opublikowana rozprawa doktorska Ph. T. Wilda analizującego przeobóstwienie człowieka w dziełach Hilarego z Poitiers⁹. Jej autor zwrócił uwagę – w większym stopniu niż to czynią inni patrologowie – na zamieszkiwanie

⁷ B. Studer, *Divinizzazione* (= *Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, 1), Casale Monferrato 1983, kol. 995: "Non c'è alcun dubbio che la divinizzazione dell'uomo costituisca una tematica fondamentale della Patristica, specialmente quella greca. Purtroppo, di essa, considerata assieme al sacramentalismo da Ritschl e dai suoi seguaci come caso tipico dell'ellenizzazione del Vangelo, non è stato fino ad oggi compromesso lo studio dalle discussioni più o meno parziali su certe premesse unilaterali".

⁸ Zob. *Grazia divina e divinizzazione dell'uomo nei Padri della Chiesa* (= *Dizionario di Spiritualità Biblico-Patristica. I grandi temi della S. Scrittura per la "lectio divina"*, 31), Roma 2002.

⁹ Zob. Ph. T. Wild, *The Divinization of Man according to Saint Hilary of Poitiers* (= *Pontificia Facultas Theologica Seminarii Sanctae Mariae ad Lacum. Dissertationes ad Lauream*, 21), Mundelein 1950.

w człowieku ochrzczonego Duchą Świętym i Jego przebóstwiająca działalność, dokonywaną w tym, kto przyjmuje chrzest święty i inne sakramenty, zwłaszcza zaś Komunię świętą. Akcentując naturalną jedność człowieka z Bogiem w czasie życia ziemskiego przez wiarę, chrzest i Eucharystię, Wild wyraża pogląd, wedle którego przebóstwienie człowieka dokona się w pełni jednak dopiero w niebie; konsekwentnie poświęca aspektom eschatologicznym tego tematu jeden z rozdziałów rozprawy. Jej doniosłość polega też na tym, że jest to praca monograficzna poświęcona zagadnieniu przebóstwienia człowieka w pismach autora łacińskiego okresu patrystycznego.

W 1996 r. zostało opublikowane obszernie opracowanie J. C. Larchet poświęcone idei przebóstwienia człowieka u św. Maksyma Wyznawcy¹⁰, pisarza przełomu VI i VII w. odkrytego na nowo w XX w. głównie dzięki licznym publikacjom H. U. Von Balthasara. Larchet omawia wybrane zagadnienie w sposób precyzyjny, analizując poszczególne jego elementy teologiczne (prebóstwienie jako pewien plan Boży), antropologiczne (ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia grzechu), chrystologiczne (prebóstwienie natury ludzkiej Chrystusa oraz jego relacja do przebóstwienia człowieka), pneumatologiczne (Duch Święty jako sprawca przebóstwienia człowieka), eklezjologiczne (pośrednictwo Kościoła w przebóstwieniu człowieka). W drugiej części pracy omawia sam proces i naturę przebóstwienia, próbując – z dużym powodzeniem – odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób Maksym Wyznawca opisuje przemiany dokonujące się w człowieku adoptowanym przez Boga.

Autor uzasadnia tezę, wedle której idea przebóstwienia człowieka osiągnęła w okresie patrystycznym swój szczytowy punkt właśnie w dziełach Maksyma Wyznawcy: nikt przed nim ani po nim, aż do czasu Grzegorza Palamasa, nie poświęcił temu zagadnieniu tyle uwagi ani nie wyniósł tego tematu na tak wysoki poziom opracowania teoretycznego. Wokół tego zagadnienia obraca się cała jego duchowość, jak też wyobrażenie człowieka i świata, jakie prezentuje w swoich dziełach¹¹. Opracowanie Larcheta jawi się niewątpliwie jako jedno z bardziej obszernych i oryginalnych studiów ostatnich lat dotyczących przebóstwienia człowieka w myśli patrystycznej; bogaty materiał, jakiego dostarczają dzieła Maksyma Wyznawcy, jest wykorzystany w sposób systematyczny, uwzględniający różne przecieży dziedziny życia i duchowej działalności człowieka powołanego do tego, by zmierzać do Boga.

4. Temat typowy jedynie dla literatury patrystycznej greckiej?

Śledząc teologiczną literaturę wieku dwudziestego i pierwszych lat wieku dwudziestego pierwszego, napotykamy na interesujące opracowania zagadnienia przebóstwienia człowieka w myśli patrystycznej. W przeważającej jednak mierze

¹⁰ Zob. J.-C. Larchet, *La divinisation de l'homme selon saint Maxime le Confesseur*, Paris 1996.

¹¹ Zob. tamże, s. 677.

dotyczą one pism autorów greckojęzycznych, jak to widać choćby w niektórych tytułach wyżej sygnalizowanych. Tego typu sytuacja jest wynikiem pewnego przekonania, jakie można było zauważyć u wielu teologów patrystycznych poprzedniego wieku; sądzili oni, że interesująca nas idea została podjęta i teoretycznie opracowana właśnie w świecie patrystycznym greckim, a jeśli była też poruszana przez autorów języka łacińskiego, to jedynie w sposób sporadyczny. Tak więc jedynie niektóre ze studiów wyżej wymienionych poświęcają nieco uwagi pisarzom łacińskim okresu patrystycznego. Praca PH. T. Wilda zatytułowana *The Divinization of Man according to Saint Hilary of Poitiers* wydaje się być wyjątkową monografią dotyczącą tematu przeobstwienia człowieka u autorów łacińskich tego okresu. Inne dane dotyczące tych pisarzy znajdujemy w ogólnych opracowaniach słownikowych bądź w artykułach opublikowanych w pracach o charakterze zbiorowym.

G. Bardy stwierdzając zaraz na początku wymienionego wyżej studium, że wczesnochrześcijańska teologia łacińska zajmowała się zagadnieniem przeobstwienia człowieka w stopniu o wiele mniejszym niż to czyniła teologia wschodnia, omawia niektóre charakterystyczne terminy spotykane u Cypriana i Tertuliana a następnie poświęca nieco więcej uwagi Augustynowi i Hilaremu z Poitiers. Autor opracowania uważa zresztą, że o ile u Greków osiągnięcie coraz większego podobieństwa do Boga i – na ile jest to możliwe – przekształcanie się w Niego, nie przestawało być ideałem filozofów, o tyle łacinnicy, w większym stopniu realisci, zadowalali się głoszeniem pewnej moralności ściśle ludzkiej, możliwej do osiągnięcia siłami natury¹².

B. Studer opracowując wspomniane hasło *Divinizzazione dla Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane* niewiele uwagi poświęca patrystycznej myśli zachodniej. Zdaniem szwajcarskiego benedyktyna jest prawdą, że łacinnicy interesowali się świętością moralną i konsekwentnie bardziej akcentowali potrzebę eliminacji grzechu pojętego jako *culpa* niż wyzwolenie od skutków śmierci. Przeobstwienie człowieka – dodaje teolog – nie jest jednak nieobecne w teologii łacińskiej, choć zależy w znacznym stopniu od myśli greckiej i podobnych wpływów filozoficznych¹³.

5. Lombino, Bonato i Grossi

Dopiero w ostatnich latach pojawiło się kilka artykułów, których autorzy próbują przeprowadzić bardziej systematyczną analizę słownictwa i myśli łacinników podejmujących temat przeobstwienia człowieka. V. Lombino prezentuje i analizuje wybrane teksty z bogatego dorobku pisarskiego Tertuliana, dotyczące przede

¹² G. Bardy, *Divinisation*, dz. cyt., kol. 1389: „Tandis que chez les grecs l'acquisition de la ressemblance avec Dieu, voir, dans la mesure du possible, la transformation en Dieu, n'a pas cessé d'être l'idéal poursuivi par les philosophes, les latins, plus immédiatement réalistes, se sont contentés de prêcher une morale strictement humaine, accessible par suite aux seules forces de la nature”.

wszystkim człowieka „przemienionego” (*reformatus*) na obraz i podobieństwo Boże, lecz także zmiany, jaka dokonuje się w człowieku w momencie chrztu świętego. Lombino podkreśla, że zdaniem Tertuliana zbawienie, czyli szczególne wyniesienie człowieka, jest zawsze dziełem Boga, który wyprzedza człowieka, proponując mu swoje łaski i oczekując od niego wolnej akceptacji¹⁴. Autor dosyć użytecznego opracowania ogranicza się jednak, omawiając w sposób jednostronny (jeśli miał zamiar pisać o idei przebóstwienia człowieka, jak wynika z tytułu ogólnego tomu) tylko zagadnienie działającej w człowieku łaski Bożej, pomijając poszczególne aspekty jej obecności w człowieku ochrzczoneym.

Nieco inaczej natomiast komponuje swoje poszukiwania A. Bonato, analizujący problem łaski i przebóstwienia człowieka u św. Ambrożego. Autor, badając odnośne teksty biskupa Mediolanu, poszukuje źródła łaski, które znajduje w nieskończonej miłości Boga, ukazuje następnie niezgodę między ciałem i duchem jak też konieczność i skuteczność łaski, by – w końcowej części opracowania – zająć się przebóstwieniem człowieka, uczestniczącego w sposób pełny w życiu Bożym. Obecność Słowa w ciele powoduje całkowite przeobrażenie człowieka, wyniesionego do wyjątkowej godności i uczynionego uczestnikiem życia Syna Bożego. Ambroży uważa, że Jego „zstąpienie” dało początek naszemu „wyniesieniu”¹⁵.

W nieco innych kategoriach ujmuje zagadnienie przebóstwienia człowieka Augustyn, jak to wynika ze studium Grossiego. Autor opracowania jest przekonany, że również w tekstach biskupa Hippony temat ten należy rozpatrywać w ścisłym powiązaniu z łaską, zwłaszcza z tą, która jest nazywana *auxilium/adiutorium*. Zdaniem Grossiego, Augustyn rozwinął kwestię łaski jako swego rodzaju przebóstwienia człowieka w dwóch aspektach: w relacji do usprawiedliwienia człowieka i w odniesieniu do tajemnicy Wcielenia. O ile jednak pisarze greccy okresu patrystycznego zajmują się przede wszystkim *Theopoesis*, czyli wywyższeniem człowieka i jego gloryfikacji, o tyle Augustyn podkreśla przede wszystkim uwolnienie go od zła, jakie się dokonuje właśnie dzięki łasce (co było kwestionowane przez pelagian)¹⁶.

¹³ B. Studer, *Divinizzazione*, dz. cyt., kol. 998-999: „I latini, interessandosi di più alla santità morale ed insistendo quindi più sull'eliminazione del peccato come *culpa* che sulla liberazione dalla corruzione mortale, sembrano meno aperti ad essa. La divinizzazione tuttavia non è assente dalla teologia latina, anch'essa debitrice da quella greca e dipendente dagli stessi influssi filosofici”.

¹⁴ V. Lombino, *La Grazia in Tertulliano* (= *Dizionario di Spiritualità Biblico-Patristica*, I grandi temi della S. Scrittura per la „lectio divina”, 31), s. 134: „La salvezza è sempre opera di Dio che sovraneamente favorisce e previene l'uomo con la sua Grazia. Essa è iscritta nella stessa economia interna di Dio, che, chiamando l'uomo alla comunione con Lui, si abbassa a chiedere una sua altrettanto libera e intelligente risposta”.

¹⁵ A. Bonato, *Incidenza della Grazia in Sant'Ambrogio* (= *Dizionario di Spiritualità Biblico-Patristica*, I grandi temi della S. Scrittura per la „lectio divina”, 31), s. 313-314: „La presenza del Verbo nella carne comporta la completa trasformazione dell'uomo, elevato a dignità incomparabile e reso partecipe della vita stessa del Figlio di Dio. (...) La sua «discesa» infatti ha dato origine alla nostra «risalita» «alla destra di Dio», in virtù dello scambio che ci ha redenti”.

¹⁶ V. Grossi, *La divinizzazione dell'uomo nella teologia di s. Agostino* (= *Dizionario di Spi-*

6. Eckmann

Zagadnienie przebóstwienia człowieka w myśli patrystycznej, omawiane z różnych punktów widzenia przez wielu autorów zachodnich, było dziwnie pomijane przez autorów polskich zajmujących się starożytnością chrześcijańską. Tym większa wdzięczność należy się zatem ks. profesorowi Augustynowi Eckmannowi za świeżo opublikowaną pracę zatytułowaną: *Przebóstwienie człowieka w pismach wczesnochrześcijańskich*¹⁷. Sam tytuł rozprawy wskazuje na jej szeroki zakres. Co więcej: w dwóch pierwszych rozdziałach potraktowano kwestię przebóstwienia człowieka również w świecie pogańskim i w Biblii, jako pewien rodzaj przygotowania do analizy tematu w pismach okresu patrystycznego.

Autor, przytaczając i analizując wybrane teksty z literatury antycznej i biblijnej, odrzuca pogląd, wedle którego wczesnochrześcijańskie nauczanie o przebóstwieniu człowieka jest tym samym co przedchrześcijańskie ubóstwienie; dostrzega w nich jednak pewne elementy zbieżne, a przede wszystkim owo wewnętrzne pragnienie w człowieku, który wciąż usiłuje przekroczyć samego siebie. Podobna jest też niekiedy terminologia: chrześcijańscy autorzy okresu patrystycznego, wychowani w wielu przypadkach na tekstach literatury antycznej greckiej i łacińskiej, wykorzystali wiele pojęć z greckich misteriów i starożytnej filozofii, nadając im nowe, zupełnie inne, znaczenie, biorąc pod uwagę podstawowe elementy religii chrześcijańskiej. To jednak, co chyba najbardziej odróżnia koncepcje przebóstwienia człowieka proponowane przez inne religie i chrześcijaństwo, dotyczy samego jego kierunku: o ile w wierzeniach pogańskich człowiek starał się różnymi sposobami upodobnić w jak największym stopniu do bogów, o tyle w religii chrześcijańskiej Bóg wychodzi do człowieka i przez Wcielenie stwarza dla niego drogę prowadzącą do poznania Boskiej Istoty.

Eckmann, szukając teologicznych podstaw wczesnochrześcijańskiej myśli o przebóstwieniu człowieka, dostrzega je przede wszystkim w nauce Starego Testamentu o boskim obrazie ludzkiej duszy. „Podstawowym punktem wyjścia pierwotnego chrześcijaństwa w doktrynie o przebóstwieniu człowieka jest nauka Księgi Rodzaju i ksiąg mądrościowych (por Rdz 1,26.27; 5,1.3; 9,6; Mdr 2,23; Syr 17,3), a także Psalmów, zwłaszcza Ps 82/81”¹⁸. Stworzenie człowieka na obraz Boży jest dużym wyróżnieniem dla człowieka, ale nie oznacza, że został on obdarzony boską naturą. Św. Augustyn podkreśla, że człowiek nie jest *imago Dei*

---

ritualità Biblico-Patristica. I grandi temi della S. Scrittura per la „lectio divina”, 31), s. 335: „Agostino sviluppò la divinizzazione dell'uomo soprattutto in relazione alla comprensione del mistero dell'Incarnazione, che fonda la figliolanza adottiva dell'uomo, anche se lui, - rispetto ai greci, che fanno leva sulla *Theopoiësis* o divinizzazione e parlano perciò sempre di elevazione, di glorificazione dell'uomo - insiste sulla liberazione dal male ad opera della grazia, dato che quel dato era negato dai pelagiani”.

¹⁷ A. Eckmann, *Przebóstwienie człowieka w pismach chrześcijańskich* (= Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Źródła i monografie, 249), Lublin 2003.

¹⁸ Tamże, s. 226.

w tym znaczeniu, w jakim jest nim Syn Boży, lecz jest stworzony na obraz i podobieństwo Boga. Gdzie indziej ten sam autor stwierdza, że ludzie nie stają się prawdziwymi bogami, ale mogą w jakiejś mierze uczestniczyć w samym Bogu (*participatione veri Dei*)¹⁹. Eckmann, analizując fundamentalny dla nauki Augustyna termin *participatio*, zauważa: „Augustyn dostrzegł, że i nauka chrześcijańska mówi o najwyższej Mądrości (*Sapientia*), w której uczestnicząc człowiek staje się *sapiens*, jednakże w chrześcijaństwie tylko Chrystus jest *Sapientia Dei*, przez którego wszystkie rzeczy zostały stworzone i jedynie przez uczestnictwo w Nim istoty myślące stają się *sapientes*”²⁰.

Biblijna nauka o przebóstwieniu została wzbogacona o nowe elementy w tekstach Nowego Testamentu, zwłaszcza w tych dotyczących chrztu i Eucharystii. Sakramenty te jawią się na wskroś jako sakramenty przebóstwienia: pierwszy jest rytym wprowadzającym i istotnie zmieniającym duchową kondycję człowieka, drugi natomiast sprawia, że sam Bóg zamieszkuje w człowieku.

To co dokonuje się w czasie chrztu św., zwane jest przez Augustyna pierwszym zmartwychwstaniem, w czym dostrzega się echo słów Janowych z Księgi Apokalipsy 20,6: „Błogosławiony i święty, kto ma udział w pierwszym zmartwychwstaniu: nad tymi nie ma władzy śmierć druga, lecz będą kapłanami Boga i Chrystusa i będą z Nim królować tysiąc lat”. Wierzący staje się w czasie chrztu uczestnikiem życia w Chrystusie, zmienia się jego duchowa sytuacja. Eucharystia natomiast, którą następnie chrześcijanin przyjmuje, umacnia go na drodze ciągłego jednoczenia się z Chrystusem.

Ks. prof. Eckmann daje czytelnikowi polskiemu solidne opracowanie idei przebóstwienia człowieka w pismach wczesnochrześcijańskich. Ponieważ jednak chodzi o temat bardzo rozległy, obejmujący wiele aspektów, autor nie był w stanie rozwinąć szerzej pewnych jego elementów. Chciałbym zwrócić uwagę na dwie, wydaje mi się, dosyć istotne kwestie, które mogłyby być dokładniej przeanalizowane w następnych pracach, jakie – czego sobie życzymy – powstaną w języku polskim po monografii ks. prof. Eckmanna.

Należałoby może przy omawianiu tematu człowieka „obrazu i podobieństwa Boga” zwrócić większą uwagę na element cielesny człowieka. Ciało ludzkie cieszy się – np. według Tertuliana – szczególną godnością²¹ i również jemu zostaje przypisany atrybut obrazu Bożego. Tertulian, idąc po śladach Ireneusza, wychwalał fizyczny komponent człowieka; było to szczególnie ważne w kontekście rozwijającej się doktryny platońsko-gnostyckiej, wedle której to co materialne nie jest zdolne do przyjęcia zbawienia. Niektóre stwierdzenia Tertuliana wydają się w tym

¹⁹ Zob. Augustyn, In Ioannis Evangelium tractatus 48, 9, NBA 24/1, s. 962.

²⁰ A. Eckmann, Przebóstwienie człowieka, dz. cyt., s. 131.

²¹ Zob. S. Strękowski, Godność ciała w polemice Tertuliana przeciwko poglądom filozofów greckich na podstawie *De resurrectione mortuorum*, *Vox Patrum* 22 (2002) 42-43, s. 377-390. Autor konkluduje: „Zasadniczym elementem argumentacji jest fakt stworzenia człowieka przez Boga na Jego obraz i podobieństwo. Ciało ludzkie jako cel posiada właśnie uczestnictwo w podobieństwie Boga” (tamże, s. 389).

kontekście szczególnie interesujące: „Wystarczy fakt, że żadna dusza nie jest w stanie otrzymać zbawienia, jeśli nie uwierzy gdy jest w ciele; tak więc ciało jest podstawą zbawienia. Kiedy dusza jest usprawiedliwana przez Boga, właśnie ciało sprawia, że może ona być przez Niego wybrana”²².

Wydaje się też, że przy omawianiu tematu przeobstwienia człowieka w pismach okresu patrystycznego byłoby pożądane zwrócenie większej uwagi na ideę naśladowania Boga i Chrystusa w codziennym życiu chrześcijanina. Biblijne podstawy tej myśli znajdujemy głównie w tekstach: Mt 5,48 („Bądźcie więc wy doskonali, jak doskonały jest Ojciec wasz niebieski”), w Liście do Filipian 2,5-11 oraz w Liście do Efezjan 5,1 („Bądźcie więc naśladowcami Boga, jako dzieci umiłowane, i postępujcie drogą miłości, bo i Chrystus was umiłował i samego siebie wydał za nas w ofierze i dani na wdzięczną wonność Bogu”). Ignacy Antiocheński pisał do Kościoła w Efezie: „Naśladowcy Boga, ożywieni na nowo krwią Boga, dopełniliście w sposób doskonały dzieła zgodnego z waszą własną naturą”²³.

* * *

Teologowie współcześni podejmując chętnie temat przeobstwienia człowieka, odwołują się często do myśli patrystycznej. Chodzi w gruncie rzeczy o sprawę doniosłej wagi, jako że w samej naturze człowieka wpisane jest pragnienie stawiania się ciągle kimś większym, przekraczającym różnego rodzaju bariery i ograniczenia, uczestnictwo zaś w przymiotach boskich widziane jest jako szczytowy przejaw tego typu dążeń. Wystarczy choćby zwrócić uwagę na jeden aspekt, wiążący się z interesującym nas zagadnieniem; człowiek chciałby żyć wiecznie, nieśmiertelność nie należy jednak do jego natury. To dzięki szczególnej łasce działającej w człowieku ochrzczone, Bóg udziela mu niezwykłego daru i przyrzeka życie bez końca. Zrozumienie istoty i przymiotów przeobstwienia jest sprawą aktualną w każdej epoce i w każdym kontekście, w jakim przychodzi żyć i działać człowiekowi.

Wydaje się zatem rzeczą uzasadnioną przyrzeć się jeszcze dokładniej tekstom autorów okresu patrystycznego, dotyczącym tematu przeobstwienia człowieka, analizowanym – przynajmniej na gruncie polskim – w małym zakresie. W rzeczywistości mamy bowiem do czynienia z dużym bogactwem doktrynalnym, które nie zostało jeszcze we właściwy sposób opracowane. Jedynie analizując opinie poszczególnych teologów interesującej nas epoki, będziemy mogli dokonać pewnych ogólnych podsumowań dotyczących interpretacji idei wywyższenia człowieka.

²² Tertulian, *O zmartwychwstaniu zmarłych* 8,2, CCL 2, s. 931: *Etsi sufficeret illi, quod nulla omnino anima salutem possit adipisci nisi dum est in carne crediderit: adeo caro salutis est cardo. De qua cum anima a Deo allegatur, ipsa est, quae efficit, ut anima allegi possit a Deo*, tłum. OŻ 15, s. 165.

²³ Ignacy Antiocheński, *List do Kościoła w Efezie* 1,1, *Die Apostolischen Väter. Griechisch-deutsche Parallelausgabe auf der Grundlage der Ausgaben von F. X. Funk - K. Bihlmeyer und M. Whittaker mit Übersetzungen von M. Dibelius und D.-A. Koch neu übersetzt und herausgegeben von A. Lindemann und H. Paulsen, Tübingen 1992, s. 178; tłum. A. Świderkówna, Pierwi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich, BOK 10, Kraków 1988, s. 113.*

Należałoby w większym stopniu zwrócić uwagę na same motywy skłaniające wczesnochrześcijańskiego pisarza do podjęcia tematu przebóstwienia człowieka. Jest bowiem sprawą oczywistą, że autorzy owego okresu podejmowali wiele zagadnień, nawet tych najbardziej teoretycznych, w związku z konkretnymi potrzebami doktrynalno-pastoralnymi.

Sporo uwagi trzeba następnie poświęcić słownictwu zastosowanemu przez konkretnego teologa w celu wyrażenia interesującego nas zagadnienia oraz, przynajmniej w bardziej typowych przypadkach, rodzajom literackim, którymi się posługuje. Tylko bowiem właściwie rozumiejąc użyte terminy oraz charakter tekstu, można następnie przeprowadzić pewne analizy natury teologicznej.

Analiza filozoficzno-teologiczna, oparta na solidnych regułach metodologicznych, pozwoliłaby też zrozumieć i dokładniej wyjaśnić wspomniane cztery wymiary idei przebóstwienia człowieka, dostrzegane w studiach współczesnych teologów, omawiających dzieła pisarzy okresu patrystycznego²⁴. Ich podstawy znajdują się w samych tekstach biblijnych dotyczących przebóstwienia człowieka, komentowanych przez Ojców Kościoła.

SOMMARIO

La divinizzazione dell'uomo costituisce un tema fondamentale della patristica, specialmente di quella greca. Nel ventesimo secolo molti studiosi affrontarono questo argomento analizzandone il contesto culturale, filosofico e teologico, i termini chiave come pure le varie opinioni in proposito dei singoli autori antichi. Dagli studi recenti, che dimostrano una singolare attualità del tema, risulta comunque che l'argomento della divinizzazione (specialmente il tema dell'uomo, immagine di Dio) è presente anche in molti testi della letteratura patristica latina, dipendente in parte da quella greca e da comuni influssi filosofici. Rimangono però da affrontare, sia per la patristica greca come per quella latina, molti argomenti circa la divinizzazione: sono da considerare in modo particolare i testi che concernono la filiazione divina, l'imitazione di Dio, la vita nuova dei cristiani come pegno ed anticipo della gloria futura.

---

²⁴ I.-H. Dalmis, *Divinisation*, dz. cyt., kol. 1376, wyróżnia, jak to już wcześniej wskazaliśmy, trzy aspekty idei przebóstwienia człowieka: stworzenie na obraz i podobieństwo Boże, adopcja, naśladowanie Boga i Chrystusa. Dokładniejsza jednak analiza odnośnych tekstów patrystycznych jak też ich współczesnych opracowań domaga się dodania do tych trzech wymiarów zagadnienia nieśmiertelności człowieka. B. Studer, *Divinizzazione*, dz. cyt., kol. 996, po wskazaniu uwagi na trzy wyżej wymienione elementy, dodaje: „Cosi sono da considerare (...) i testi che presentano la vita nuova dei cristiani come pegno ed anticipo della gloria futura”. Podobnego zdania jest J.-C. Larchet, *La divinisation*, dz. cyt., s. 22: „À la thématique de la divinisation doivent être rattachées celles... de la promesse d'une condition future où le fidèle participera à l'incorruptibilité et à l'immortalité divine”.